

Orta Çağ Azerbaycan ve Özbek Sanat İlişkileri: Sanatsal Etki ve Ortak Konular

Terane HEŞİMOVA*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 05.12.2023
Makalenin Kabul Tarihi: 29.12.2023
DOI: 10.54970/turkuaz.1400800

ÖZET

Makalede genel olarak Azerbaycan ve Özbek halklarının sanatsal ilişkilerinin tarihinden bahsedilmektedir. Orta Çağ Azerbaycan şiirinin Özbek edebiyatındaki rolü, bu doğrultuda Özbek şiirinin gelişimi, sanatsal etki, anane ve temayüller gibi edebî meseleler araştırmamızın konusu olarak belirlenmiştir. Klasik Azerbaycan şairi Nizâmî Gencevî'nin ve İmadeddin Nesimî'nin Özbek klasikleri Alî-Şir Nevâyî'nin, Mevlana Lütfî'nin, Sekkaki, Mukimi ve diğer Özbek şairlerinin sanatına gösterdiği etki, esinlenme, ortak konularda kaleme alınan eserler ve bu hususta genel Türk edebiyatının gelişimi makalemizin temel konuları olarak belirlenmiştir.

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Anahtar kelimeler: Ortaçağ, Azerbaycan, Özbek, Şiir, Sanatsal etki

The Azerbaijani-Uzbek Literary Connections in the Middle Ages: The Literary Influence and Common Themes

ABSTRACT

The article is devoted to the Azerbaijani-Uzbek literary connections in the Middle Ages. It researched the role of Azerbaijani poetry in the development of Uzbek verse, and such scientific and literary matters as artistic influence, the tradition and the continuation of literary themes. The problem posed to the study, decided on the basis of a comparison of the works of Nizâmî Ganjavi and Alishir Navoi, and also Imadeddin Nesimi's and Maulana Lutfi's poetry.

Keywords: Middle ages, Azerbaijan, Uzbek, Poetry, Artistic influence

GİRİŞ

1991 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanması nedeniyle Sovyetler'in esaretinden kurtulmuş diğer Türk halklarıyla (Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız) kurulan güncel ilişkilerin, edebî ilişkilerin tarihinin, özellikle Orta Çağ klasik edebiyatın, divan edebiyatının yeni yaklaşımlar bağlamında araştırılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Orta Çağ Azerbaycan-Özbek

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Doğubilimcilik Enstitüsü, tarana_nur@yahoo.com.tr
Orcid: 0000-0002-1417-8497

edebî ilişkileri etkilenme, esinlenme, benzerlikler açısından çok zengindir. Doğu halkları olarak, hem de dönemine göre geniş ölçekli ticari ilişkilere dayalı sosyo-politik ilişkiler yoğun bir şekilde gelişmiş, bu sebeplerle de sanatsal ilişkiler ortak yönde şekillenmiştir. Bütün dönemlerde benzer tarihi süreçleri yaşayan Azerbaycan ve Özbek halklarının şiirinde konu, içerik, biçim ve üslup paralellikleri vardır. Makalede Azerbaycan-Özbek edebî ilişkilerinin tarihsel gelişim aşamalarından, özellikle, Orta Çağ edebî ilişkileri doğrultusunda klasik ediblerimizin sanatlarında ortak konu, sanatsal etki, esinlenme, çeviri gibi edebî meselelerden söz edecek, halklarımız arasında sanatsal ilişkiler tarihini izlemekle günümüzde edebî ilişkilerin önünde duran problem ve perspektifleri belirleyecek, bahsolunan konu kapsamında genel Türk edebiyatının gelişimini koşullandıran konular ele alınacaktır.

1. Nizâmî Gencevî ve Ali Şîr Nevâyî Sanatında Sanat Geleneği ve Konu Enlemleri

Eski Özbek edebiyatının değişik dönem ve aşamalarına dikkat ettiğimizde Azerbaycan ve Özbek edebiyatı arasında benzerliklerin olduğunu görüyoruz. Orta Çağ sanat ilişkilerinin temelini oluşturan edebî etki, esinlenme, çeviri gibi edebî meselelerin kökeninde kan kardeşliği, millî meseleler, dönem için karakteristik olan benzer sosyo-politik durumlar ve olaylar yatmakta olup bu durum da ilişkilerin gelişmesine ve konu paralelliklerinin oluşmasına yol açmıştır. Özbek kültüründe Timurlular devri Türk dilinin, edebiyatının ve sanatının gelişimi açısından önemli bir dönemdir. Timuriler Devleti'nde devletin maddi zenginliği dil ve edebiyatına da yansımıştır. Bu dönemde Semerkand ve Herat önemli kültür merkezleri olmuştur. Uluğ Bey (1409-1449), Hüseyin Baykara (1469-1506), Ali Şîr Nevâyî(1441-1501), Babür (1483-1530), Şeybani Han (1451-1510) bu dönemin devlet adamı ve şairleridirler ki, Çağatay dili ve edebiyatının gelişiminde müstesna hizmetleri olmuştur” (Üşenmez, 2021: 1). Timurluların torunu Hüseyin Baykara döneminde özellikle, gelişen Çağatay edebiyatı büyük Ali Şîr Nevâyî sanatıyla büyük anlam kazanmıştır.

Eski Türk kültüründen ve folklorundan aldığı konuların yazılı edebiyata kazandırılmasında müstesna hizmetleri olan klasik Azerbaycan düşünür ve şairi Nizâmî Gencevî 'nin (1141-1209) şiir sanatında oluşturduğu anane ve temayülleri başarılı bir şekilde kullanan Özbek halkının büyük oğlu Ali Şîr Nevâyî (1441-1501) Çağatay dilinin ve edebiyatının gelişmesinde büyük hizmete sahip bir düşünür ve şairdir. Manzumelerinde güzellik kavramını her zaman öne çıkaran Nizâmî Gencevî, güzelliği Tanrısal gücle eşleştirmiştir. Sosyal yapının inkâr olunması, doğayla birlik, ruhun ve amellerin güzelliği, adalete çağrı şairin yaşam ve sanat felsefesinin ana kaynaklarıdır. Nizâmî Gencevî 'nin insanın manevi ve yaşamsal gereksinimlerini ifade eden sanatı 15-16'lı yüzyıllarda Özbek edebiyatında yankılandı. XV yüzyılda edebî faaliyetlerin sonucu olarak önce Samerkant'ta, sonraları ise Horasan'da, Heratda Nizâmî'nin «Hamse"si geniş bir alana yayılmıştı. Doğu halklarının klasik edebiyatının ünlü temsilcisi olan Ali Şîr Nevâyî `nin hem şair, düşünür, hem de bir devlet adamı olarak hizmetleri tartışılmaz. Emir Ali Şîr Nevâyî tüm değerli zamanını saray içerisinde ve siyasi işlerle geçirmesine rağmen, yine de Farsça ve Türkçe değerli eserler yazmış ve bu hizmet için de Ebul-Kasım Babür`ün sarayında «zulli-saneyn», yani iki dil sahibi olmak şerefini kazanmıştır” (Mümtaz, 1986: 351). 15.yüzyılda Çağatayca'nın (Çağatay Türkçesi'nin) klasik bir yazı dili olarak kimlik kazanmasında Ali Şîr Nevâyî'nin emeği bilinmektedir. Nevâyî öncesinde ve Nevâyî'nin çağında, Timurlular devletinde Türkçe yazan sanatçıların sayısı fazla değildir. Nevâyî, Türkçe'yi edebî dil olarak kullanmayan, Farsça yazan çağdaşlarına karşı çıkmış, çağdaşlarının Farsça'nın karşısında sanat dili olarak Türkçe'yi yetersiz görmelerini eleştirmiş ve eğer emek verilirse Türkçe'nin de Farsça kadar, hatta daha fazla anlatım inceliklerine sahip olduğunun görüleceğini belirtmiştir. Düşünürün bu görüşleri “Muhakemet'ül Lügateyn”e de yansımıştır.

Özbek halkının milli kültürünün, edebiyatının gelişmesinde eşsiz hizmetleri olan Ali Şîr Nevâyî'nin ana dilinde yazdığı derin içerikli, bilimsel, edebî, felsefi, sosyal derinlikli eserlerinin başlıca gayesi Nizâmî de olduğu gibi insanlığın, yaşamın onurla, şerefle sürdürülmesi ve adaletin savunulmasıdır. Özbek halkının Nizâmî bilimci âlimi Muhammed Ali "Ecazkar Nizâmî" başlıklı makalesinde Nizâmî Gencevî sanatının Özbek şiirine, özellikle, Nevâyî sanatına etkisinden, Nizâmî'nin çevredeki veya toplumdaki insanlardan daha değerli olan bir sanat insanı olduğundan şöyle bahsetmektedir:

"Benzersiz Nizâmî Gencevî manzumeleri, onun güçlü fikir, ruh, hayal gücüyle cilalı manzum destanları, varlığın sırrını zaman ve mekan boyutunda algılaması bizim Özbek edebiyatına da yansımıştır. Genel olarak, Nizâmî Gencevî ve Özbek edebiyatı konusunu, büyük şairin Özbek edebiyatına etkisini ve söz sanatımızda yarattığı yankıyı dünya sanat deneyinde nadir fenomen olarak değerlendiririm. Onun bizim edebiyatımızla bağları çok sağlamdır. Dikkat edin, Şirvanşahlardan biri şairi kınayarak şöyle diyor: 'Türk dili yaramaz şah neslimize.' Bu baskıyla Nizâmî Gencevî kendi ana dilinde değil, Farsça yazmıştır. Çağatay edebî dilinin temsilcisi Ali Şîr Nevâyî Nizâmî'den ilham alıp 'Hamse' sini Özbekçe yazarak, Türkçenin klasik Fars dilinden zenginlik, akıcılık itibarıyla hiç de geri kalmadığını, gerçek sanat eserlerinin oluşmasının mümkün olduğunu kanıtlıyor. Böylece, Nizâmî Gencevî 'Hamse'si Nevâyî 'Hamse'sinin oluşmasına güç veriyor.» (Muhammed Ali, 1989: 3).

Nevâyî Nizâmî'nin "Sırlar Hazinesi", "Hosrov ve Şirin", "Leyli ve Mecnun", "Yedi Güzel", "İskendername" eserlerinin etkisiyle kaleme aldığı «Heyretül-Ebrar», "Ferhat ve Şirin", "Leyla ve Mecnun», «Yedi Seyyare», «Seddi-İskender" manzumelerinde kendisinin derin, siyasi, toplumsal, felsefi, ahlâki görüşlerini canlandırmış; döneminin öncü fikirlerini bu eserlerde yansıtarak Türk halklarının manevi kudretini terennüm etmiştir. Özbek edebiyat bilimcisi Sultan Akberi Nizâmî Gencevî mirasının Nevâyî sanatının gelişmesi üzerindeki büyük etkiyi şu şekilde ifade etmektedir:

"Bilindiği gibi 'Hamse'nevisliyin ezel tarihini Nizâmî'nin mübarek nefesi süslemiştir ve bu tarihte Nevâyî'nin kendi ana dilindeki ünlü 'Hamse'si arasında üç yüz yıllık bir zaman vardır. 'Nizâmî Gencevî pençesine pençe vurmak' için Özbek edebiyatına üç asırlık bir hazırlık gerekmiştir. Nevâyî 'Hamse'sinin her menzumesini yazmak için daima üstadı bildiği N. Gencevî'nin ruhuna, dühasına sığınıp, 'Gençfüruş' - hazine saçan Nizâmî'den yardım istemiştir" (Akberi, 1981: 4).

İlk dört manzumenin üzerinde aralıksız çalışan Ali Şîr Nevâyî "Seddi İskender" eserinde şöyle diyor:

*Beş ün kunqa kim boldi orom-juy,
Naşoti many nukldin kom-juy* (Bertels, 1948, s.125).

"5 gün dinlenme ve huzur bilmeden çalıştım" anlamına gelen bu mısralar Özbek şairinin büyük Azerbaycan şairinin sanatına olan büyük ilgisini ve sevgisini ifade ediyor. Nevâyî "Leyla ve Mecnun" eserinde Özbek halkının manevi gücünü göstermenin yanı sıra, Nizâmî'ye büyük ihtiramını da arz ediyor.

*Şeyh ile buluşmak istiyorum ben
Ayağına inmek istiyorum ben!* -

diyerek dahi Nizâmî'yle ruhen buluşmayı hayel eden Nevâyî «Seddi İskender"de kendini hayelen üstadının meclisinde de betimlendirir:

*Soruştu halimi bir şafkat ile,
Eğilib yer öptüm bin hörmət ile (Vefalı, 1992: 4).*

Nevâyî, Nizâmî'yi kendi üstadı ve ilham kaynağı olarak kabul etmiş, ona secde kılmış, onu, "Şeyh", "Pir", "Hızır" olarak adlandırmıştır. Nizâmî'nin «Hamse"sini "Beş Hazine» olarak değerlendiren Nevâyî her destanın başlangıcında Nizâmî'ye sevgi ve saygı belirtisi olarak özel mısralar yazmıştır. Ali Şîr Nevâyî Türk dilinin muhteşemliğini, kendi sanatının son derece geniş etki alanına sahip olduğunu ileri sürerken Nizâmî Gencevî sanatının eşsizliğini de kaydetmeyi kendisine borç bilmıştır:

*Bana ölüm yoktur, na kadar ki, var.
Türk dili, Türk şiiri, evezsiz¹ eşar.
Benim gibi sanatkar görmedi felek.
Bir de söz mimarı Şeyh Nizâmî tek (Bertels, 1948: 136).*

«Ferhat ve Şirin» manzumesi Ali Şîr Nevâyî "Hamse"sinin üçüncü eseridir. Eserin önsözünde Nevâyî Nizâmî'yi «hikmet mimarı» olarak adlandırmaktadır:

*O Gence`de² yatan, büyük Nizâmî .
Gence`de olsa da aramı onun,
Hazineler üstedir makamı onun.
Ağız kapıları ses eylemeden,
Gönül haznesini eyledi maden.
O hikmet mimarı söz yaradırken,
Taş atan yaratmış onu ezelden (Nevai, 1968: 1).*

Nizâmî sanatını betimlendiren Nevâyî, Azerbaycan şairinden esinlenmenin, onun sanatından etkilenerek yeni varyantlar oluşturmanın bir hüner olduğunu şiir diliyle şöyle yansıtmaktadır:

*Bu meydanda sanma kolaydır durmak,
Nizâmî `le pençe- pençeye vurmak,
Nizâmî `ye pençe uzatsa herkes,
Kırılır pençesi, murada yetmez.
Şir³ pençesi gerek şirle yapsın çeng,
Barı şir olmasa, koy olsun peleng⁴ (Nevai, 1968: 3)*

Nizâmî ve Nevâyî "Hamse"lerini kıyasladığımızda büyük farklılıklara, bazen de aksi karakterlere rastlanılabilmektedir. Bu benzemezlik Ali Şîr Nevâyî'nin Nizâmî'yi tekrarlamayarak kendi sanatsal yaklaşımını, düşüncelerini sergilemek isteğinden kaynaklanmaktadır. Nevâyî manzumelerinde döneminin tarihsel koşullarına uygun yeni imgeler oluşturmuştur. "Hosrov ve Şirin" manzumesinde bu farklılık belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. Manzume tarihî olgular temelinde yazılmış olsa bile, seleflerini tekrarlamamak için Ali Şîr Nevâyî eserin süje hatında, olaylarda, imgelerde değişiklikler oluşturmuştur. Burada eserin esas kahramanı Nizâmî eserinde

¹ Evezsiz-eşsiz

² Gence-Azerbaycan şehri

³ Şir-aslan

⁴ Peleng-kaplan

olan Sasani hükümdarı Hosrov değil, Çin hakanının oğlu Ferhat'tır. Ali Şîr Nevâyî'nin süjete dahil ettiği en önemli değişiklik, Nizâmî de ikinci derece karakter olan Ferhat'ı baş kahraman olarak ön plana çıkarmasıdır. Ferhat, gerek yiğitlik, gerekse zihinsel, zekası ve aynı zamanda dış görünümüyle Hosrov'dan üstündür. Nevâyî'nin tüm düşüncelerini Ferhat karakterinin mücadelesinde yansıttığı görülmektedir. XV. yüzyıldan bu yana Azerbaycan halkı tarafından Ali Şîr Nevâyî'nin sanat mirasının ilgi ve sevgiyle karşılanması'nın nedeni Özbek şairinin eserlerinin sanatsal, sosyal, dünyevi değerinin yanı sıra Azerbaycan şairi Nizâmî Gencevî ve İmadeddin Nesimî'nin sanatına gösterdiği ilgi, sevgi ve verdiği değerdir. Hatta, Azerbaycan'da herkes Nevâyî'yi kendi şairi gibi kabullenmekte ve severek okumaktadır. Azerbaycan'ın ünlü edebiyat bilimcileri Firudin Bey Göçerli, Hamid Araslı, Penah Halilov, Cennet Nağıyeva, Halil Rza Ulutürk, Terlan Kuliyeve, Almaz Binnetova ve diğerleri Alişir Nevâyî sanatını ve bu ünlü Özbek şairinin sanatının Azerbaycan'da öğrenilmesi konularını araştırmış ve eserlerinin çevirilerini yapmışlardır.

2. Eski Özbek Edebiyatı ve Azerbaycan Şairi İmadeddin Nesimî

Ali Şîr Nevâyî «Nesaimül-Muhabbet» ve "Haleti-Pehlivan Muhammed" adlı eserlerinde ana dilinde şiirler yazan İmadeddin Nesimî'nin sanatına derinden vâkıf olduğunu göstermektedir. «Haleti-Pehlivan Muhammed» Nevâyî'nin biyografik konuda yazdığı eserlerinden biridir. Bu eserde «Küştigar» mahlasıyla şiirler yazan Muhammed Pehlivan'ın Sultan Hüseyin Baykara'ya ve bizzat Ali Şîr Nevâyî'nin kendisine beslediği saygıdan ve arkadaşlık ilişkilerinden bahsedilmektedir. «Haleti-Pehlivan Muhammed» eserinin diğer bir bölümünde sohbet sırasında söylenen «Seyyid Nesimî şiirleri görünüşte mecazi de olsa anlam itibarıyla asıl gerçeğin yolunu fasif ediyor» fikri Nevâyî ve çağdaşlarının Nesimî'nin sanatını derinden anladıkları ve değerlendirdikleri hakkında fikir vermektedir. Ali Şîr Nevâyî'nin «Nesaimül-Muhabbet» adlı eserinde de Nesimî hakkında bilgi verilmiştir. O, Nesimî'nin şiirsel maharetini yüksek olarak değerlendirmiş, onun şiiri ayarında şiir yazan başka bir şairin olmadığını ifade etmiştir:

*Kibledir yüzün, nigara, kaşların mehrablar,
Suratın müshef, veli hali-hatin erablar.*

Şiirin sonuncu beytini Nevâyî aşağıdaki gibi önerir:

*Ey Nesimî, çün müyesser bildi igbali-vüsal,
Koy derini soysa soysun bu pelid kassablar (Aliyev, 1975: 14).*

Nesimî'nin ölüm ayağında tam olarak ne şiiri yazdığı, hangi sözü söylediği Orta Çağ'dan bu yana değişime uğramış rivayetler biçiminde günümüze ulaşmıştır. Ali Şîr Nevâyî ünlü bir şair olarak tanındığında Nesimî'nin ölümünün üzerinden elli yıl kadar bir zaman geçmiştir. Bu, zaman itibarıyla çok uzak süreç değildir. Nesimî'nin ölümü hakkında Ali Şîr Nevâyî daha çok şey söyleyebilirdi. Nesimî'nin ölümünden sonra, onun uğruna mücadele ettiği idealar, görüşler daha fazla yayılmıştır. "Enel-hak" fikri Herat edebî ortamını bile etkilemişti. Şair ve fazil insan Muhammed Küştigiri de Nesimî'ye bağlayan bu fikri idi. Nesimî derisinin soyulmasına razıdır, ancak inanç ve akidesine dokunulmasına razı değildir. Bu ise Orta Çağ'ın teokratik ağalığına karşı açıktan açığa itiraz demektir. Özbek edebiyatında Nesimî'nin sanatına duyulan büyük saygı Ali Şîr Nevâyî'nin okul arkadaşı Sultan Hüseyin Baykara'nın Nesimî'nin trajik ölümü hakkında bilgisinin olmasından ve onun kişisel isteği ile «Mecalisül-Üşşag» adlı bir eser yazmasından da anlaşılmaktadır. Bu eserde «Hak Aşığı» Nesimî'den ayrıca söz edilmektedir. Emir Kemaleddin Hüseyin tarafından yazılan «Mecalisül-Üşşag» isimli eser Sultan Hüseyin Baykara'ya takdim

olunmuştur. Azerbaycan`ın bilim insanı, profesör Mirzağa Kuluzade`nin bu eserden örnek aldığı bir parçada Nesimî hakkında şu bilgiler verilmektedir:

"Naimi nefesinden gelen nesimleri koklayan Emir Seyyid İmadeddin Nesimî adı ile meşhurdur. Garip bir aşık ... idi. Gençlikte aşık olmuş, bilgili ve ince sözleri idrak eden bir kişi idi ... şairin sözünü anlamadılar. Onu cezalandırmak istediler. . Halep'te zahiri ülemadan bir münkir ona, bu delikanlının neyi görüyorsun ki, bu kadar heyecan ve mestlik gösteriyorsun? Cevap verdi ki, onun yüzünün aynasında Hakk'ı (Allah'ı) daima müşahede ediyorum. Şair dedi: biz de o sabahı görüyoruz, niçin o suret bizim gözümüze görünmüyor. Şair dedi: bu devlet kuşu sizin yeteneğinizi kendine yuva etmedi (Aliyev, 1975: 14).

XIV-XV. yüzyıllar kapsamında Sekkaki, Haydar Harezmi, Durbek, Lütfi, Hocendi, Said Ahmed Mirza, Atayi gibi şairler yetişmiş ki, onlar Özbek milli edebiyatının gelişmesinde büyük hizmette bulunmuşlardır. Eserlerini hem Türkçe, hem de Farsça kaleme alan bu ediplerin Azerbaycan edebiyatı ile de bağları olmuştur. Orta Çağ'da Ortadoğu'da sanat okulu seviyesinde olan Azerbaycan şiiri yukarıda isimleri geçen şairlerin sanatında izlerini bırakmıştır. Nizâmî Gencevî, İmadeddin Nesimî gibi düşünürlerin eserlerinin etkisiyle yeni sanat örnekleri kaleme alan Harezmi, Sekkaki, Mevlana Lütfü ve diğerleri Azerbaycan şairlerinin eserlerinin konularından, fikir, içerik ve üslupça etkilenmişlerdir. Ali Şîr Nevâyî'nin kendisinden önce Türkçe söyleyen şairler içinde en çok beğendiği şair Mevlânâ Lutfi'dir. Lutfi hakkındaki en mühim değerlendirmesi, Nevâyî'nin yakın dostu ve hâmisî olan Pehlevan Muhammed ile yaptığı bir sohbetir: Bu sohbetle Pehlevan Muhammed Nevâyî'ye, Türkçe şiir yazan şairlerden en fazla kimi beğendiğini sormuş, Nevâyî ilk önce hepsini beğendiğini ifade edince, mütevacizliği bırakıp da doğruyu söylemesini istemiştir. Bunun üzerine Nevâyî de, "şu an herkesçe kabul edilen ve bu kavmin üstadı ve söz meliki olan Mevlânâ Lutfi'dir" diye cevap vermiştir. Pehlevan Muhammed bu cevap karşısında şaşırarak niçin Nesimî'yi söylemediğini sormuş, Nevâyî de bu sefer önce hatırına gelmediğini belirtmiş, ardından da Nesimî'nin nazımının başka tarzda olduğunu söylemiştir (Karaağaç, 1997: 23). Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâis'te Lutfi hakkında daha birçok bilgi verir; mesela zamanının söz sultanı (melikü'l-kelâm) olduğunu, Farsça ve Türkçe'de benzerinin olmadığını fakat Türkçe'de şöhretinin bir hayli çok olduğunu ve Türkçe divanının meşhur olduğunu belirtir (Aksu, 2016: 3). Fakat Yakın ve Orta Doğu halklarının sanat ortamında insan güzelliğinin daha dolgun terennümü doğrudan Nesimî'nin adı ile bağlıdır. Mevlânâ Lutfi Özbekistan`dan Nesimî'nin sesine ses vererek insanı "Yeryüzün Allah'ı" olarak anlatan şairlerden biridir. Lutfi'nin sanatında Nesimî ile fikir açısından sesleşmeni doğuran sebep tarihi ortam idi. Müstebid emirler ve hükümdarlar zorbalık yaptırırken Nesimî'ler, Lütfi'ler "insana muhabbet" fikrini teşvik ediyorlardı. İşte bu tarihî şartlardan dolayı Lütfi'nin şiirleri Azerbaycan'da oldukça yayılmıştır.

"Henüz XIX yüzyılın ikinci yarısında Lenkeran`da¹ 'Fövcül-Füseha' edebî meclisinin üyelerinden İsmail Gasir Lütfi'nin 'Ha inan, hah inanma' redifli şiirine atıfta yazmıştır. Mevlânâ Lutfi Şahrüh'un ve Uluğbey'in sarayını terk ederek seyahate çıkmış, Azerbaycan`da olurken ise hürufi ideyalarını derinden benimsemiştir. O, Nesimî'nin çeşitli şiirine atıfta yazmış, hürufi mesleğinin etkisinde ve onun şiirde kullandığı istilahlar bazında gezeller yazmıştır" (Rüstemov, 1973: 4).

*Ey hüsnü camal, ehli hadimleri sultan sen,
İnsan sıfatı birle sen sureti – rahmansın.
Yahud:*

¹ Lenkeran-Azerbaycan`da il

*Hat kıldı yüzün müshefiden rivayet,
Ol müshef yüze hatın erür hüsnüne ayet (Rüstemov, 1973: 4).*

Bu mısralarda Lutfî de Nesimî gibi insanı rahman suretinde, canlılık bahşeden sıfatında, ilahi kudret sahibi olarak yükseltmektedir. Bununlada Tanrı'nın yarattığı insanın küdretli bir canlı olduğunu, Yer yüzünün eşrefi olduğunu kanıtlamaya çaba göstermektedir. Özbek şairi Lutfî de insanın güzelliğe hayran kalmak sanatsal eğilimiyle, Nesimî epitetleri ile kaleme alır. Şair su tek içmek istediği bu güzelliği "Dirilik Suyu» adlandırır:

*Ganmam, neçenim baksam senin hüsnüne billah,
Su tek içmeli, dermangin-çeşmeyi-heyvansan (Aliyev, 1975: 15).*

Edebiyat bilimcilerin kaydettiği gibi Nesimî ve Lutfî'nin sanatında üslup ve biçim yönünden benzerlik bazen onları birbirinden ayırt etmeyi zorlaştırmaktadır. Her iki şairin aşağıdaki şiirleri bu fikri açıkça ortaya koymaktadır.

Nesimî:

*Dodağın gendine şeker dediler.
Cani şirine gör neler dediler.*

*Dediler kim, daheni yoktur anın,
Bihaberler aceb haber dediler.*

*Can demişler dodağına hey-hey
Bu sözü gör ne mühtasar dediler.*

*Şama benzettiler siyah saçını,
Arizin nurine sabah dediler*

*Şebi-yeldadır saçın gecesi,
Suratın bedrine gamer dediler.*

*Ey Nesimî, mühiti – ezemsin,
Gerçi elfazına göher dediler.*

Lütfi:

*Püstedek ağzına şeker dediler
Keyb sirrin ne muhtasar dediler.*

*Dediler orazinqni ay ile gün.
Tanrının nurine neler dediler?*

*Yüzün olnida kiyametni görüb,
Cemiüşşems vel-gamer dediler.*

*Vasfi zülfi ruhunda tuşmadiler,
Her niçe şom ile sabah dediler.*

*Dut kulak Lutfi'nin ibaretine,
Kim, onun lefzine göher dediler (Aliyev, 1975: 15).*

Nesimî ve Lutfî sanatında «Leyletül gedrin sevadi zülfi-pürtebindedir» metleli, «Susadı» redifli gazeli ve diğer şiirleri bu gibi şiirlerdir. Bu şiirlerde gerek içerik, gerekse biçim yönünden birbirini tamamlayan özellikler fazladır. Böyle örnekler rediflerdeki benzerlikler dışında, içerik ve genel ahenk, tasvir araçları itibarıyla de birbirinden yaratıcı şekilde faydalandıklarını göstermektedir.

Nesimî şiirlerindeki isyankarlık XV yüzyılın ilk yarısında yaşamış Şeyhzade Atai'nin gazellerinde ana hattına dönüşmüştür. XVIII yüzyılda Nesimî sanatına büyük ilgi ve sevgiyle yaklaşan Özbek şairlerinden biri de Nurm Muhammed Endelib Garip olmuştur. Aynı yüzyılın 75. yılında Endelib Nesimî'nin etkisiyle ayrıca büyük bir destan yazmıştır. Çok ilginç ve orijinal mezmununa sahip bu destanın aslı Özbek folklor bilimcisi, merhum Hadi Zerifov'un şahsi kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Nesimî sanatının etkisiyle eserler yazan diğer Özbek şairi Babarrahim Meşrep'tir. "Özbek şairi Meşrep «Gisseyi-Meşrep" destanında hürufilik akidelerini tebliğ ettiği için "kafir"likle suçlanarak darağacında asıldığı bilinmektedir. Genç yaşlarından itibaren Hocend, Taşkent, Semerkand, Buhara, Belh ve Hindistan'ı karış karış dolaşarak asıl şair olarak şöhret kazanan Meşrep yanıklı gazelleri ile gönülleri aydınlatmıştır. İnsana saygı ve sevgi tebliğinden dolayı suçlanan Meşrep, Belh hakiminin hükmü ile 1711 yılında idam edilmiştir (Saledin, 1985: 14).

Nesimî kendisinin selefleri olan Nizâmî Gencevî, Celaleddin Rumi ve Hafız Şirazi'nin şiirinden, onların insana sevgi ve yeryüzünde adalet gayelerinden ilham alarak onlarla uyum göstermiştir. Fakat insan onurunu her şeyin üzerinde tutan Nesimî, yüksek hümanizmiyle zaman kavramını yenmiş, büyük idealler şairinin kendisinden sonar Yakın ve OrtaDoğu'da halefleri, devamcıları yetiştirmiştir.

SONUÇ

Bilindiği gibi. Azerbaycan-Özbek sanat ilişkilerinin tarihi folklore dayanmaktadır. Azerbaycan, Özbek halkları Türk kültürüne en özgün eserler ve kültür örnekleri armağan etmişler ki, bunlar arasında destanlar özel önem taşımaktadır. Sosyal, ekonomik, siyasi ve dini bilgileri içeren destanlar, Azerbaycan ve Özbek halklarının büyük destan geleneklerini anlatmaktadır. Orta Çağ'da bu ilişkiler dönemin koşullarına dayalı, özellikle gelişmektedir. Folklor ortaklığı, ortak sanat gelenekleri Orta Çağ'da her iki halkın düşünür şairlerinin oluşturdukları sanat ilişkileriyle şekillenmiştir. Nizâmî Gencevî, İmadeddin Nesimî Özbek edebiyatına nasıl etki göstermişse, Ali Şîr Nevâyî sanatı Azerbaycan klasik şiirinde yankılanmıştır. Orta Çağ'ı içeren büyük zaman kesiminde çeviri, etkilenme, esinlenme gibi sanat ilişkilerinin kolları kapsamında halklarımızın ilişkileri büyük bir aşamayı yaşamıştır. Bu dönemde sadece Özbek halkının değil, yanı sıra Kazak, Türkmen ve Kırgız halklarının şiirinin, sanat geleneklerinin şekillenmesinde Nizâmî Gencevî, İmadeddin Nesimî, Ali Şîr Nevâyî sanatının büyük etkisi olmuştur. Türk halklarının masal ve destanlarını sözlü şekilden yazılı şekle aktarmış, "Avesta", "Bilqamis", "Kitab-ı Dede Korkut", "Manas", "Kırk Kız Destanları", "Alpamış" ve s. edebî anıtlardan etkilenmiş, eski çağların, hem de İslam'ın etkisi ile Azerbaycan'a gelen ve getirilen tarihi konulardan faydalanmış, bununla beraber kendi köküne bağlanmış Nizâmî Gencevî kendi şöhretini seleflerinden kullandığı ve aldığı etkiyle değil, haleflerine gösterdiği etkiyle kazanmıştır.

Türk dünyası, o sıradan Azerbaycan ve Orta Asya halklarının şiiri çağdaş aşamasını yaşamaktadır. Öyle bir aşama ki, bu halkların şairleri "Ben Türküm!», «Biz Türküz!» diyerek cesaretlidirler, yetmiş yıl boyunca yaşadıkları Sovyetler`in yasak ve takiplerinden uzaktırlar. Sanat ilişkilerinde, bu ilişkilerin ilme aktarılmasında genel Türk edebiyatının gelişimi gibi yüce amaç ve iş birliğine dayanmaktadırlar. Bundan yola çıkarak söyleye biliriz ki, Azerbaycan-Özbek edebî ilişkilerinin günümüzde yeni gelişim yönünde kurulması ve öğrenilmesi bu ilişkilerin tarihini öğrenmekle, güncellemekle daha olumlu sonuçlara neden olmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akberi, S. (1981). Nizâmî Yurduna Selam. «Edebîyat ve İncesanat» gazetesi.
- Aksu, C. (2016). Ali Şîr Nevâyî`de Mevlâna Lutfî tesiri (Musammatlar). *Türk Dili ve Edebiyatı*, 54.
- Aliyev, K. (1975). Nesimî ve Özbek Edebiyatı. «Edebîyat ve İncesanat» gazetesi, 26 Temmuz.
- Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*. (1960). I c., Bakü: Azerbaycan EA Yayın Evi.
- Arzumanlı, V. M. (1997). *Nizâmî Gencevî`nin dünya şöhreti*. Bakü: İlm.
- Bertels, E. E. (1948). *Roman ob Aleksandre (i evo glavnoe versii na vastoke)*. İzdatelstvo-- AN,SSBD, Moskva-Leningrad, c.186.
- Bekxojin, X. (1981). *Afagname*. Bakü: Yazıcı.
- Gencevi, N. (1983). *İskendername*. Bakü: İlim.
- Karimov, Q. (1962). *Uzbekskiy poet-demokrat Mukimi i literatura evo vremeni*. Aftoreferat. Dis.Po.Soisk.uçen.stepeni doktora filol.nauk. Taşkent.
- Halilov, P. (1994). *Türk halklarının ve doğu slavyanların edebiyatı*. Bakü: Maarif.
- Karağaç, G (1997). *Lutfî divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Muhammed Ali. (1989). Ecazkar Nizâmî . «Edebiyat ve İncesanat» gazetesi, 27 Ocak.
- Mümtaz, S. (1986). *Azerbaycan edebiyatı kaynakları*. Bakü: Yazıcı.
- Muhtar, A. (1967). Özbeklerin Hediyesi. «Edebiyat ve İncesanat» gazetesi, 16 Haziran
- Nevâyî` A. (1968). *Ferhad ve Şirin*. Bakü: Azernesr.
- Rüstemov, E. (1973). Sevilen Poeziya. «Edebiyat ve İncesanat» gazetesi, 13 Eylül
- Saleddin, A. (1992). Büyük Edebî Mekteb. «Edebiyat» gazetesi, 13 Kasım 1992.
- Saleddin, A. (1985). Arzu Bir, Dilek Bir... «Azerbaycan» jurn., № 4.

Üsenmez, E. Modern Özbek Edebiyatı, pdf.

http://www.ozdost.com.tr/FileUpload/ds383779/File/usenmez_emek.pdf, 12.06.2021

Vahidov, Z. (1947). Nizâmî ve Özbek Edebiyatı. «Edebiyat» gazetesi, 30 Temmuz.

Vefalı, A. (1992). «Leyla və Mecnun» Poeması. «Edebiyat və İncəsənət» gazetesi, 9 Ekim

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ali_Şir_Nevâyî. 25.09.2015